व्याकरणपरिचयः

—

कृदन्ताः

नीलेश बोडस
neelesh.bodas@gmail.com
6-Aug-2016

Recording here and here

वन्दनम्

येनाक्षरसमाम्नायम् अधिगम्य महेश्वरात्

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररुचिम् भाष्यकारं पतञ्जलिम्

पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

शब्दपरिचयः

- वाक्यम् = पदसमूहः ।
- प्रकृतिः + प्रत्ययः = पदम् ।
- प्रकृतिः द्वेधा - प्रातिपदिकम्, धातुः ।
- पदम् द्वेधा - नामपदम् , क्रियापदम् ।
- प्रातिपदिकम् + सुप्-प्रत्ययः = (नाम)पदम् । धातुः + तिङ्-प्रत्ययः = (क्रिया)पदम् ।

पदम् वा नामपदम् (= सुप्-प्रत्ययान्तम्) भवति, वा क्रियापदम् (= तिङ्-प्रत्ययान्तम्) भवति ।

प्रकृतिः वा प्रातिपदिकम् भवति, वा धातुः भवति ।

प्रत्ययानां तु सप्त प्रकाराः सन्ति - सनादि, विकरण, कृत्, तिङ्, सुप्, स्त्री, तद्धित ।

प्रत्ययभेदाः

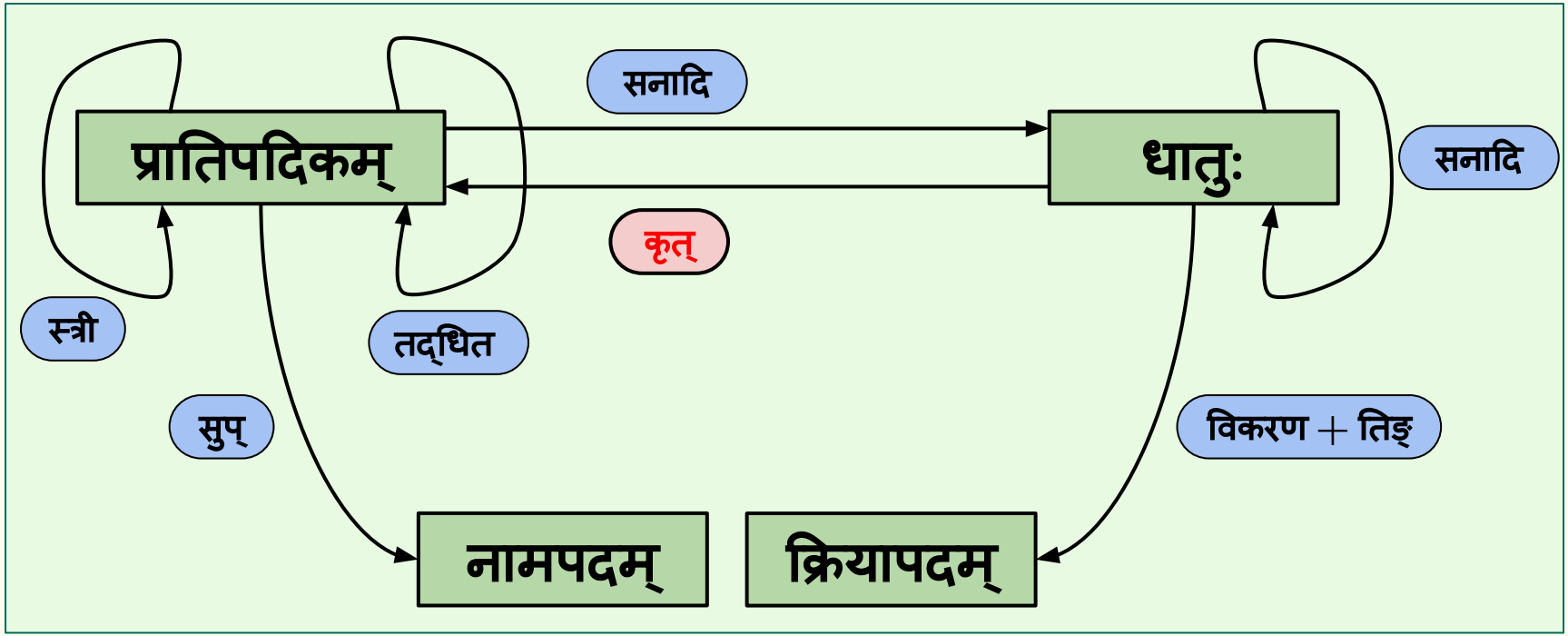

किम् नाम कृत्-प्रत्ययाः?

(1) ये प्रत्ययाः **धातुभ्यः** आगच्छन्ति ,

(2) येषां योजनेन **प्रातिपदिकस्य** निर्माणं भवति -

- ते **कृत्-प्रत्ययाः** ।

यथा - गम् **(धातुः)** + क्त → गत **(प्रातिपदिकम्)** ।

धातुः + कृत्-प्रत्ययः = कृदन्तम् (= प्रातिपदिकम्) ।

कृदन्तम् + सुप्-प्रत्ययः = पदम् (= नामपदम्) ।

कृत्-प्रत्ययाः - कानिचन उदाहरणानि

क्त	केलीमर्	ण्वुल्	तुमुन्	इनि
ण्यत्	घुरच्	घिनुण्	यत्	क्तवतु
अनीयर्	क्त्वा	क्विन्	क्वसु	तृच्
इष्णुच्	शतृ	निजिङ्	उकञ्	ल्यप्
तव्यत्	षाकन्	ड	ल्युट्	...

आहत्य ~150 कृत्-प्रत्ययाः सन्ति ।

कृत्-प्रत्ययविधानम्

सर्वे कृत्-प्रत्यया: सर्वेभ्य: धातुभ्य: सर्वासु अवस्थासु वा न विधीयन्ते ।

- केचन कृत्-प्रत्यया: सर्वेभ्य: धातुभ्य: विधीयन्ते, केचन केवलं विशिष्टेभ्य: धातुभ्य: विधीयन्ते ।
- केचन कृत्-प्रत्यया: केवलं वेदेषु दृश्यन्ते । केचन लोकेषु अपि प्रयुज्यन्ते ।
- केचन कृत्-प्रत्यया: केवलं कर्मणि प्रयोगे भवितुम् अर्हन्ति । केचन अन्ये केवलं कर्तरि प्रयोगे भवितुम् अर्हन्ति ।
- ...

कृत्-प्रत्ययविश्लेषणम् (1) - अनुबन्धाः

कृत्-प्रत्ययस्य केषाञ्चन वर्णानां प्रयोगसमये **लोपः** भवति । एते वर्णाः **अनुबन्धाः** इति उच्यन्ते ।

- **अन्तिमव्यञ्जनम्**
  - अनीयर् इत्यत्र रेफः । शानच् इत्यत्र चकारः । ण्वुल् इत्यत्र लकारः ।
- **आदौ स्थितः कवर्गीय/चवर्गीय/टवर्गीयवर्णः, लकारः, शकारः, षकारः ।**
  - क्त्वा इत्यत्र ककारः । षाकन् इत्यत्र षकारः । ण्वि इत्यत्र णकारः ।
- **अनुनासिकः स्वरः**
  - क्तवतुँ इत्यत्र उँकारः । शतृँ इत्यत्र ऋँकारः । मनिँन् इत्यत्र इँकारः ।

अनुबन्धाः - उदाहरणानि

- **शानच्** इत्यत्र चकार-शकारौ अनुबन्धौ ।
- **कमुँल्** इत्यत्र लकार-ककार-उँकाराः अनुबन्धाः ।
- **ड्वनिँप्** इत्यत्र पकार-ङकार-इँकाराः अनुबन्धाः ।
- **खिष्णुच्** इत्यत्र चकारखकारौ अनुबन्धौ ।
- **रु** इत्यत्र कोऽपि अनुबन्धः नास्ति ।

कृत्-प्रत्ययविश्लेषणम् (2) - अनुबन्धलोपात् परम् आदेशः

केषाञ्चन प्रत्ययानाम् अनुबन्धलोपात् परम् कश्चन **आदेशः** भवति ।

- **यु → अन**
  - ल्युट् इत्यत्र लकारटकारौ अनुबन्धौ । अतः "यु" इति अवशिष्यते । तस्य "अन" आदेशः भवति ।
  - गम् + ल्युट् → गम् + यु → गम् + **अन** → गमन ।
- **वु → अक**
  - ण्वुल् इत्यत्र लकारणकारौ अनुबन्धौ । अतः "वु" इति अवशिष्यते । तस्य "अक" आदेशः भवति ।
  - गै + ण्वुल् → गै + वु → गै + **अक** → गायक ।
- **वि → X**
  - क्विप् इत्यत्र पकारककारौ अनुबन्धौ । अतः "वि" इति अवशिष्यते । तस्य सम्पूर्णः लोपः भवति ।
  - दिश् + क्विप् → दिश् + वि → दिश् ।

कृत्-प्रत्ययप्रयोगः (1) - गणविकरणम्

- येषु कृत्-प्रत्ययेषु "**श**"**कारः अनुबन्धः अस्ति**, ते कृत्-प्रत्ययाः सर्वदा **गणविकरणेन सह आगच्छन्ति** ।
  - **शतृ**-प्रत्ययः = शकारः अनुबन्धः अस्ति ।
    - नृत् + शतृ → नृत् + **य** + शतृ → नृत्यत् ।
    - ज्ञा + शतृ → ज्ञा + **न** + शतृ → जानत् ।

- येषु कृत्-प्रत्ययेषु "**श**"**कारः अनुबन्धः नास्ति**, ते कृत्-प्रत्ययाः **गणविकरणम् विना आगच्छन्ति** ।
  - **क्त**-प्रत्ययः = शकारः अनुबन्धः नास्ति ।
    - नृत् + क्त → नृत्त ।
    - ज्ञा + क्त → ज्ञात ।

कृत्-प्रत्ययप्रयोगः (2) - इट्त्वम्

- **कृत्-प्रत्ययाः** द्वेधा सन्ति - **सेट्** / **अनिट्** ।
  - **सेट्-कृत्-प्रत्ययाः** (आहत्य 17) - क्त, क्तवतु, क्त्वा, तुमुन्, तव्य, तव्यत्, तृच् , तृन्
    - अन्ये 9 प्रत्ययाः केवलं वेदेषु दृश्यन्ते - तवै, तवैन्, तोसुन्, त्वन्, तवेङ्, क्से, से, सेन्, क्वसु
  - **अनिट्-कृत्-प्रत्ययाः** = अन्ये सर्वे ।

- **धातवः** त्रिविधा सन्ति - **सेट्** / **अनिट्** / **वेट्** ।

पठ व्यक्तायां वाचि , भ्वादि , सकर्मकः , सेट् , परस्मैपदी

गम्ऌ गतौ , भ्वादि , सकर्मक , अनिट् , परस्मैपदी

मुह् वैचित्ये , दिवादि , अकर्मक , वेट् , परस्मैपदी

इट्त्वस्य फलम्

- **सेट्-धातोः यदि सेट्-प्रत्ययः भवति, तर्हि धातु-प्रत्यययोः मध्ये कश्चन इकारः आगच्छति । अयम् इडागमः नाम्ना ज्ञायते ।**
  - पठ् (सेट् धातुः) + तव्यत् (सेट् प्रत्ययः) → पठ् + **इ** + तव्यत् → पठितव्य ।

- **यदि धातुः अनिट् अस्ति, अथवा प्रत्ययः अनिट् अस्ति, तर्हि इडागमः न भवति ।**
  - पठ् (सेट् धातुः) + अनीयर् (अनिट् प्रत्ययः) → पठनीय ।
  - गम् (अनिट्-धातुः) + तव्यत् (सेट् प्रत्ययः) → गन्तव्य ।

- **वेट्-धातोः इडागमः विकल्पेन भवति ।** (वा + इट् = वेट् ।)

इडागमनिर्णयः - कोष्ठकम्

	सेट्-धातुः	अनिट्-धातुः	वेट्-धातुः
सेट्-प्रत्ययः	✓	✗	विकल्पेन
अनिट्-प्रत्ययः	✗	✗	✗

कृदन्तानां प्रयोजनानि

नाम
पाचक: ओदनम् अपचत् वा ? [**ण्वुल्-प्रत्यय:**] किं त्वं **मार्जनम्** अकुरु:? [**ल्युट्-प्रत्यय:**]

विशेषणम्
गच्छन्तं रामम् अहं पश्यामि । [**शतृ-प्रत्यय:**] **पानीयम्** दुग्धं अहम् अपिबम् । [**अनीयर्-प्रत्यय:**]

अव्ययम्
पाठं **पठित्वा** स: क्रीडति । [**क्त्वा-प्रत्यय:**] युद्धं **जेतुम्** शस्त्राणि नयामि । [**तुमुन्-प्रत्यय:**]

क्रिया
राम: वनं **गतवान्** । [**क्तवतु-प्रत्यय:**] मया पाठ: **पठितव्य:** । [**तव्यत्-प्रत्यय:**]

कृत्-प्रत्ययाः - अस्मिन् वर्गे किं पठामः ?

संस्कृतभाषायां ये प्रत्ययाः प्रामुख्येन उपयुक्ताः दृश्यन्ते, ते सर्वे अद्य विस्तारेण पठिष्यन्ते ।

ण्वुल्	तृच्	तव्यत्	अनीयर्
क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्	ल्युट्
क्तवतु	क्त	शतृ	शानच्

अन्यान् अपि कांश्चन प्रत्ययान् सङ्क्षेपेण पश्यामः ।

(1) ण्वुल्

- **क्रियाया: कर्ता** अस्मिन् अर्थे **सर्वेभ्य: धातुभ्य:** ण्वुल्-प्रत्यय: विधीयते ।
- णकारलकारौ अनुबन्धौ । "वु" इति अवशिष्यते । तस्य **अक** इत्यादेश: भवति ।
- रूपनिर्मिते: सामान्यनियम: - **धातो: णिच्-प्रत्ययान्तं रूपं कृत्वा "यति / यते" इत्यस्य स्थाने "क" इति स्थापयतु ।**
  - लिख् → लेख**यति** / लेख**यते** → लेख**क** । लिखति स: लेखक: ।
- **स्त्रीलिङ्गे** - पुँल्लिङ्गरूपं कृत्वा **अक** इत्यस्य स्थाने **इका** इति स्थापयित्वा रूपं सिद्ध्यति ।
  - लेख् **अक** → लेख् **इका** → लेखिका । लिखति सा लेखिका ।

ण्वुल्-प्रत्ययः - उदाहरणानि

चल् + ण्वुल् → चालक (चालकः / चालिका)	नी + ण्वुल् → नायक (नायकः / नायिका)
ज्ञा + ण्वुल् → ज्ञापक (ज्ञापकः / ज्ञापिका)	लिख् + ण्वुल् → लेखक (लेखकः / लेखिका)
ब्रू + ण्वुल् → वाचक (वाचकः / वाचिका)	कृ + ण्वुल् → कारक (कारकः / कारिका)
दृश् + ण्वुल् → दर्शक (दर्शकः / दर्शिका)	नृत् + ण्वुल् → नर्तक (नर्तकः / नर्तिका)
तॄ + ण्वुल् → तारक (तारकः / तारिका)	श्रु + ण्वुल् → श्रावक (श्रावकः / श्राविका)
पठ् + ण्वुल् → पाठक (पाठकः / पाठिका)	**(अपवादः)** दा + ण्वुल् → दायक (दायकः / दायिका)
छिद् + ण्वुल् → छेदक (छेदकः / छेदिका)	**(अपवादः)** गै + ण्वुल् → गायक (गायकः / गायिका)

(२) तृच्

- **क्रियाया: कर्ता** अस्मिन् अर्थे **सर्वेभ्य: धातुभ्य:** तृच्-प्रत्यय: भवति । चकार: अत्र अनुबन्ध: ।

- अयम् **सेट्-प्रत्यय: ।**
  - **सेट्-धातुषु** इडागम: । पठ् + तृच् → पठ् + **इ** + तृच् → पठितृ ।
  - **अनिट्-धातुषु** इडागम: न । दा + तृच् → दातृ ।

- रूपनिर्मिते: सामान्यनियम: - **धातो: तुमुन्-प्रत्ययान्तरूपं कृत्वा "उम्" इत्यस्य स्थाने "ऋ" इति स्थापयतु ।**
  - लिख् → लेखितुम् → लेखित्**उम्** → लेखित्**ऋ** → लेखितृ । लिखति स: लेखिता ।

- **स्त्रीलिङ्गे** - पुँल्लिङ्गरूपं कृत्वा **ऋ**-इत्यस्य स्थाने **री**-इति स्थापयतु ।
  - लिख् → लेखितृ → लेखित्**ऋ** → लेखित् **री** → लेखित्री। लिखति सा लेखित्री ।

- तृच्-प्रत्ययान्तशब्दा: **पुँल्लिङ्गे** कर्तृ-शब्दवत्, **स्त्रीलिङ्गे** नदी-शब्दवत्, **नपुँसकलिङ्गे** धातृ-शब्दवत् चलन्ति ।

तृच्-प्रत्ययः - उदाहरणानि

नी + तृच् → नेतृ (नेता / नेत्री)	कृ + तृच् → कर्तृ (कर्ता / कर्त्री)
क्रुश् + तृच् → क्रोष्टृ (क्रोष्टा / क्रोष्ट्री)	दा + तृच् → दातृ (दाता / दात्री)
क्षिप् + तृच् → क्षेप्तृ (क्षेप्ता / क्षेप्त्री)	क्रुध् + तृच् → क्रोद्धृ (क्रोद्धा, क्रोद्ध्री)
हृ + तृच् → हर्तृ (हर्ता / हर्त्री)	कथ् + तृच् → कथयितृ (कथयिता / कथयित्री)
त्रै + तृच् → त्रातृ (त्राता / त्रात्री)	गै + तृच् → गातृ (गाता / गात्री)
हन् + तृच → हन्तृ (हन्ता / हन्त्री)	लभ् + तृच् → लब्धृ (लब्धा / लब्ध्री)
ब्रू + तृच् → वक्तृ (वक्ता / वक्त्री)	गम् + तृच् → गन्तृ (गन्ता / गन्त्री)

(3) तव्यत् , (4) अनीयर्

- **विधिं** दर्शयितुम् **सर्वेभ्य: धातुभ्य: कर्मणि / भावे प्रयोगे कर्मपदस्य विशेषणम् / क्रियाया: भाव:** अस्मिन् अर्थे तव्यत्-अनीयर्-प्रत्ययौ भवत: ।
  - राम: पाठं पठतु = रामेण पाठ: पठ्यताम् = रामेण पाठ: **पठितव्य:** / रामेण पाठ: **पठनीय:** ।
  - साधु: तपेत् = साधुना तप्येत = साधुना **तप्तव्यम्** / साधुना **तपनीयम् ।**

- **तव्यत्-प्रत्यय: सेट् । अनीयर्-प्रत्यय: अनिट् ।**
  - **सेट्-धातु:** - पठ् + तव्यत् → पठितव्य । पठ् + अनीयर् → पठनीय ।
  - **अनिट्-धातु:** - हृ+ तव्यत् → हर्तव्य । हृ+ अनीयर् → हरणीय ।

- एते शब्दा: **पुँल्लिङ्गे** राम-शब्दवत्, **स्त्रीलिङ्गे** रमा-शब्दवत्, **नपुँसकलिङ्गे** फल-शब्दवत् चलन्ति ।

तव्यत्-प्रत्ययः - रूपसिद्धिः

- **धातोः तुमुन्-प्रत्ययान्तरूपं कृत्वा "उम्" इत्यस्य स्थाने "अव्य" इति स्थापयतु ।**
  - लिख् → लेखितुम् → लेखित्उम् → लेखित्अव्य → लेखितव्य ।
  - रूपाणि- लेखितव्यः / लेखितव्या / लेखितव्यम् ।

नी + तव्यत् → नेतव्य	त्रै + तव्यत् → त्रातव्य	कृ + तव्यत् → कर्तव्य
क्रुश् + तव्यत् → क्रोष्टव्य	हन् + तव्यत् → हन्तव्य	दा + तव्यत् → दातव्य
क्षिप् + तव्यत् → क्षेप्तव्य	ब्रू + तव्यत् → वक्तव्य	क्रुध् + तव्यत् → क्रोद्धव्य
हृ + तव्यत् → हर्तव्य	लभ् + तव्यत् → लब्धव्य	कथ् + तव्यत् → कथयितव्य

अनीयर् प्रत्ययः - रूपसिद्धिः

- धातौ गुणादेशं कृत्वा अनन्तरम् "अनीय" इति योजयतु ।

गुणादेशः	
अन्तिमवर्णः	उपधावर्णः
इ / ई → ए	इ → ए
उ / ऊ → ओ	उ → ओ
ऋ / ॠ → अर्	ऋ → अर्

नी + अनीयर्
→ **ने** + अनीय
→ नयनीय

भू + अनीयर्
→ **भो** + अनीय
→ भवनीय

कृ + अनीयर्
→ **कर्** + अनीय
→ करणीय

लिख् + अनीयर्
→ **लेख्** + अनीय
→ लेखनीय

तव्यत् / अनीयर् - उदाहरणानि

- कृष्णेन फलं **खादितव्यम्** / **खादनीयम्** ।
- अहम् **पठितव्यां** / **पठनीयां** पुस्तिकां नयामि ।
  - पुस्तिका पठनीया । ताम् अहम् नयामि ।
- **धर्तव्याया:** / **धरणीयाया:** मालाया: सुगन्धेन भ्रमरा: आगच्छन्ति ।
  - माला धर्तव्या । तस्या: सुगन्धेन भ्रमरा: आगच्छन्ति ।
- **दातव्यस्य** / **दानीयस्य** धनस्य गणना मास्तु ।
  - धनम् दातव्यम् । तस्य गणना मास्तु ।
- **गन्तव्ये** / **गमनीये** स्थले किं किं वर्तते ?
  - स्थलं गमनीयम् । तत्र किं किं वर्तते?

(5) क्त्वा , (6) ल्यप्

- यत्र द्वयो: क्रिययो: कर्ता समान: अस्ति, तत्र या क्रिया प्रथमं भवति, तां दर्शयितुम् **अनुपसर्गेभ्य: धातुभ्य: क्त्वा-प्रत्यय:** भवति, **उपसर्गेभ्य: धातुभ्य:** च **ल्यप्-प्रत्यय:** भवति ।
  - राम: वनं गच्छति , (अनन्तरम्) राम: जलं पिबति । → राम: वनं **गत्वा** जलं पिबति ।
  - कृष्ण: प्रणमति , (अनन्तरम्) कृष्ण: उपविशति । → कृष्ण: **प्रणम्य** उपविशति ।

- ज्ञातव्यम् - यत्र द्वयो: क्रिययो: कर्तारौ समानौ **न स्त:**, तत्र एतयो: प्रयोग: **न भवति**।
  - यथा - राम: गच्छति, (अनन्तरम्) अहं गच्छामि । → राम: ~~गत्वा~~ अहं गच्छामि ।
- क्त्वा प्रत्यय: **इट्** अस्ति । ल्यप् प्रत्यय: **अनिट्** अस्ति ।
  - यथा - पठ् → पठित्वा , प्रपठ्य ।
- क्त्वा-प्रत्ययान्तशब्दा: ल्यप्-प्रत्ययान्तशब्दा: च **अव्ययानि** सन्ति ।
  - यथा - राम: पठित्वा गच्छति । बालिके पठित्वा गच्छत: । वयं प्रपठ्य गच्छाम: ।

(7) तुमुन्

- यत्र एका क्रिया **भविष्यत्काले** भविष्यति, तदर्थम् च द्वितीया क्रिया भवति, तत्र **भविष्यत्कालवाचिनीं क्रियां दर्शयितुम् तुमुन्-प्रत्ययस्य प्रयोग:** भवति ।
  - राम: पठिष्यति , (तदर्थम्) राम: शालां गच्छति → राम: **पठितुम्** शालां गच्छति ।
- तुमुन्-प्रत्ययस्य प्रयोगे **प्रथमा क्रिया सदा भविष्यत्काले** एव भवति । द्वितीया क्रिया तु कस्मिन्नपि काले भवितुम् अर्हति ।
  - कृष्ण: कंसं हनिष्यति , (तदर्थम्) कृष्ण: मथुरां गतवान् → कृष्ण: कंसं **हन्तुं** मथुरां गतवान् ।
  - सीता फलं क्रेष्यति , (तदर्थम्) सीता विपणिं गमिष्यति → सीता फलं **क्रेतुम्** विपणिं गमिष्यति ।
- तुमुन्-प्रत्ययस्य प्रयोगे द्वयो: क्रिययो: कर्तारौ भिन्नौ अपि भवितुम् अर्हत: ।
  - राम: पठिष्यति , (तदर्थम्) कृष्ण: रामाय पुस्तकं ददाति → कृष्ण: रामाय **पठितुं** पुस्तकं ददाति ।
- तुमुन् प्रत्यय: इट् अस्ति । यथा - पठ् → पठितुम् ।
- तुमुन्-प्रत्ययान्तशब्दा: अव्ययानि सन्ति ।
  - यथा - राम: पठितुं गच्छति । बालिके पठितुं गच्छत: । वयं पठितुं गच्छाम: ।

(8) ल्युट्

- **क्रियाया: भावम् दर्शयितुम् सर्वेभ्य: धातुभ्य: ल्युट् प्रत्यय: भवति ।**

- "ल्युट्" इत्यत्र लकारटकारौ अनुबन्धौ, अत: लुप्येते । शेष: य: "यु" , तस्य **अन** आदेश: भवति ।

- रूपनिर्मिते: सामान्यनियम: - **धातौ गुणादेशं कृत्वा अनन्तरम् "अन" इति योजयतु ।**
  - नी + ल्युट् → नी + अन → **ने** + अन → नयन
  - भू + ल्युट् → भू + अन → **भो** + अन → भवन
  - कृ + ल्युट् → कृ + अन → **कर्** + अन → करण
  - लिख् + ल्युट् → लिख् + अन → **लेख्** + अन → लेखन

- ल्युट्-प्रत्ययान्तशब्दा: सदा **नपुँसकलिङ्गे** एव भवन्ति । यथा - नयनम् , भवनम्, करणम्, लेखनम् ।

- ल्युट्-प्रत्ययान्तशब्देन सह कृ-धातो: योजनं कृत्वा प्राय: **क्रियां** दर्शयितुम् शक्यते ।
  - राम: लिखति = राम: **लेखनं करोति** । कृष्ण: शृणोति = कृष्ण: **श्रवणम् करोति** ।

(9) क्तवतुँ

- **कर्तु: विशेषणम्** अस्मिन् अर्थे **भूतकालं** दर्शयितुम् **सर्वेभ्य: धातुभ्य:** क्तवतु-प्रत्यय: भवति ।
  - राम: वनम् **अगच्छत्** = राम: वनम् **गतवान्** ।
  - कृष्ण: शिवम् **अवन्दत** = कृष्ण: शिवम् **वन्दितवान्** ।

- अयम् **सेट्-प्रत्यय: ।** पठ् + क्तवतु → पठितवत् ।

- एते शब्दा: **पुँल्लिङ्गे** भगवत्-शब्दवत्, **स्त्रीलिङ्गे** नदीशब्दवत्, **नपुँसकलिङ्गे** जगत्-शब्दवत् चलन्ति ।
  - **स्त्रीलिङ्गरुपम्** प्राप्तुम् प्रथमं पुँल्लिङ्गरूपम् कृत्वा "त्" इत्यस्य स्थाने "ती" इति स्थापयतु।
    - यथा - पठितवती , ज्ञातवती, कथितवती ।

- क्तवतु-प्रत्ययान्तशब्दस्य प्रयोग: "क्रियां" दर्शयितुमपि भवति, कर्तृपदस्य विशेषणरूपेण अपि भवति ।

क्तवतुँ - उदाहरणानि

- शिष्य: पाठं **पठितवान्** ।
- वृक्षात् फलं **पतितवत्** ।
- सीता रामेण सह वनं **गतवती** ।
- कृष्ण: कंसं **हतवान्** ।

- कंसं **हतवन्तं** कृष्णं प्रणमामि ।
  - कृष्ण: कंसं हतवान् । तं कृष्णं प्रणमामि ।
- **याचितवते** भिक्षुकाय स: धनं अयच्छत् ।
  - भिक्षुक: याचितवान् । तस्मै स: धनं अयच्छत् ।
- **हसितवत:** साधो: फलं स्वीकरोतु ।
  - साधु: हसितवान् । तस्मात् फलं स्वीकरोतु ।
- गृहं **गतवत्या:** बालिकाया: नाम किम्?
  - बालिका गृहं गतवती । तस्या: नाम किम् ?

(10) क्त

- **कर्मण: विशेषणम्** अस्मिन् अर्थे **भूतकालं** दर्शयितुम् **सर्वेभ्य: धातुभ्य: कर्मणि** / **भावे प्रयोगे** क्त-प्रत्यय: भवति ।
  - रामेण पाठ: **अपठ्यत** = रामेण पाठ: **पठित:** ।
- अयम् **सेट्-प्रत्यय: ।**
  - पठ् + क्त → पठित ।
  - हृ + क्त → हृत ।
- रूपनिर्मिते: सामान्यनियम: - धातो: क्तवतु-प्रत्ययान्तरूपं कृत्वा अन्तिमम् "वत्"-शब्दं निष्कासयतु ।
- एते शब्दा: **पुँल्लिङ्गे** राम-शब्दवत्, **स्त्रीलिङ्गे** माला-शब्दवत्, **नपुँसकलिङ्गे** फल-शब्दवत् चलन्ति ।
  - **स्त्रीलिङ्गरुपम्** प्राप्तुम् प्रथमं पुँल्लिङ्गरूपम् कृत्वा "त" इत्यस्य स्थाने "ता" इति स्थापयतु। यथा - पठिता , ज्ञाता, कथिता ।
- क्त-प्रत्ययान्तशब्दस्य प्रयोग: "क्रियां" दर्शयितुम् अपि भवति, कर्मपदस्य विशेषणरूपेण अपि भवति ।

क्त - उदाहरणानि

- शिष्येण पाठ: **पठित:** ।
- फलेन वृक्षात् **पतितम्** ।
- रामेण सह सीतया वनं **गतम्** ।
- कृष्णेन कंस: **हत:** ।

- कालिदासेन **लिखितं** काव्यम् अहम् पठामि ।
  - कालिदासेन काव्यम् लिखितम् । तत् अहम् पठामि ।
- आचार्येण **पाठितात्** पाठात् प्रश्नं पृच्छतु ।
  - आचार्येण पाठ: पाठित: । तस्मात् प्रश्नं पृच्छतु ।
- रमया **दृष्टाया:** नद्या: नाम किम्?
  - रमया नदी दृष्टा । तस्या: नाम किम्?
- कृष्णेन **उक्तायाम्** गीतायाम् जीवनस्य सार: दृश्यते ।
  - कृष्णेन गीता उक्ता । तस्यां जीवनस्य सार: दृश्यते ।

(11) [कर्तरि] क्त

- **कर्तु: विशेषणम्** अस्मिन् अर्थे **भूतकालं** दर्शयितुम् **अकर्मकेभ्य: धातुभ्य: कर्तरि प्रयोगे** क्त-प्रत्यय: भवति ।
  - वृक्षात् फलम् **अपतत्** = वृक्षात् फलं **पतितम्** ।
  - यानम् आकाशे **अडयत** = यानम् आकाशे **डयितम्** ।
  - तेषां शक्ति: **अवर्धत** = तेषां शक्ति: **वृद्धा** ।

- **कर्तु: विशेषणम्** अस्मिन् अर्थे **भूतकालं** दर्शयितुम् **गत्यर्थकेभ्य: सकर्मकेभ्य: धातुभ्य: कर्तरि प्रयोगे** क्त-प्रत्यय: भवति ।
  - राम: वनम् **गतवान्** = राम: वनम् **गत:** ।
  - सीता शालां **अधावत्** = सीता शालां **धाविता** ।
  - मूषकौ रोधं **अप्लवेताम्** = मूषकौ रोधं **प्लुतौ** ।

(12) शतृँ

- **कर्तु: विशेषणम्** अस्मिन् अर्थे **वर्तमानकालं** दर्शयितुम् **परस्मैपदिभ्य: धातुभ्य:** शतृ-प्रत्यय: भवति ।
  - राम: **पठति** = राम: **पठन्** अस्ति ।
- रूपनिर्मिते: सामान्यनियम: - धातो: लट्-लकारस्य **प्रथमपुरुष-बहुवचनस्य** रूपं कृत्वा "न्ति / ति" इत्यस्य स्थाने "त्" इति स्थापयतु ।

पठ् → पठन्ति → पठत् । दा → ददति → ददत् ।

- **पुँल्लिङ्गे** "गच्छत्" शब्दवत् रूपाणि भवन्ति । यथा - पठन्, पठन्तौ, पठन्त: ।
  - **अपवाद:** - तृतीयगणस्य धातूनां शत्रन्तरूपाणि पुँल्लिङ्गे मरूत्-शब्दवत् चलन्ति । यथा - ददत्, ददतौ, ददत: ।
- **नपुँसकलिङ्गे** "जगत्" शब्दवत् रूपाणि भवन्ति । यथा - पठत्, पठती पठन्ति ।

शतृँ - स्त्रीलिङ्गरूपाणि

- **प्रथमगणस्य / चतुर्थगणस्य / दशमगणस्य धातव: -**
  - पुँल्लिङ्गस्य रूपं कृत्वा **त्** इत्यस्य स्थाने **न्ती** इति स्थापयतु ।
  - पठत् → पठन्ती । नृत्यत् → नृत्यन्ती । चोरयत् → चोरयन्ती ।
- **षष्ठगणस्य धातव: / द्वितीयगणस्य "आ"कारान्ता: धातव: -**
  - पुँल्लिङ्गस्य रूपं कृत्वा **त्** इत्यस्य स्थाने **न्ती/ती** इति स्थापयतु ।
  - लिखत् → लिखन्ती / लिखती । यात् → यान्ती / याती
- **अन्ये धातव:**
  - पुँल्लिङ्गस्य रूपं कृत्वा **त्** इत्यस्य स्थाने **ती** इति स्थापयतु ।
  - कुर्वत् → कुर्वती । शृण्वत् → शृण्वती । जानत्→ जानती ।

- एते सर्वे शब्दा: नदीशब्दवत् चलन्ति । यथा - पठन्ती, पठन्त्यौ, पठन्त्य: ।

शतृँ - उदाहरणानि

- **गच्छन्** रामः फलम् क्रीणाति ।
- **बिभ्यतम्** चौरम् द्वारपालः ताडयति ।
- **हसन्त्या** बालिकया सह को वदति ?
- गीतां **वदते** कृष्णाय नमः ।
- **वहन्त्याः** नद्याः मत्स्याः प्रवन्ति ।
- **याताम्** साधूनाम् दर्शनं प्राप्नुमः ।
- **पततोः** वृक्षयोः पर्णानि न सन्ति ।

(13) शानच्

- **कर्तु: विशेषणम्** अस्मिन् अर्थे **वर्तमानकालं** दर्शयितुम् **आत्मनेपदिभ्य: धातुभ्य:** शानच्-प्रत्यय: भवति ।
  - वृक्ष: **वर्धते** = वृक्ष: **वर्धमान:** अस्ति ।
- रूपनिर्मिते: सामान्यनियम: - धातो: लट्-लकारस्य **प्रथमपुरुष-द्विवचनस्य** रूपं कृत्वा -
  - "एते" इत्यस्य स्थाने "मान" इति स्थापयतु ।
  - "आते" / ईते इत्यस्य स्थाने "आन" इति स्थापयतु ।

वन्द् → वन्देते → वन्द्**एते** → वन्द**मान** ।
शी → शयाते → शय्**आते** → शय्**आन** → शयान ।

- प्रथम-चतुर्थ-षष्ठ-दशम-गणस्य धातूनां शानच्-प्रत्ययान्तरूपाणि "मान" इत्यन्तानि सन्ति ।
- अन्येषां गणानां धातूनां शानच्-प्रत्ययान्तरूपाणि "आन" इत्यन्तानि सन्ति ।
- एते शब्दा: **पुँल्लिङ्गे** राम-शब्दवत्, **स्त्रीलिङ्गे** रमा-शब्दवत्, **नपुँसकलिङ्गे** फल-शब्दवत् चलन्ति ।

शानच् - उदाहरणानि

- **भाषमाण:** कृष्ण: गीतां कथयति ।
- **शयानं** रामं माता पश्यति ।
- **सेवमानेन** शिष्येण आशीष: प्राप्ता: ।
- नृत्यं **कुर्वाणाय** शिवाय नम: ।
- **जानानेभ्य:** आचार्येभ्य: ज्ञानं स्वीकरोमि ।
- कृष्णं सखायम् **मन्वानस्य** नित्यं जय: ।
- **वर्धमाने** वृक्षे पुष्पाणि प्रफुल्लितानि ।

(14) स्य + शतृँ (15) स्य + शानच्

- **कर्तु: विशेषणम्** अस्मिन् अर्थे **भविष्यत्कालं** दर्शयितुम् **परस्मैपदिभ्य: धातुभ्य:** "**स्य**+ **शतृ**" तथा **आत्मनेपदिभ्य: धातुभ्य:** "**स्य**+ **शानच्**" प्रत्यय: भवति ।
  - राम: **पठिष्यति** = राम: **पठिष्यन् अस्ति** ।
  - राम: **वन्दिष्यते** = राम: **वन्दिष्यमाण:** अस्ति ।

- रूपनिर्मिते: सामान्यनियम: - धातो: लृट्-लकारस्य **प्रथमपुरुष-एकवचनस्य** रूपं कृत्वा "ति" इत्यस्य स्थाने "त्" तथा "ते" इत्यस्य स्थाने "मान" इति स्थापयतु ।
  - पठ् → पठिष्य**ति** → पठिष्य**त्** । लभ् → लप्स्य**ते** → लप्स्य**मान:** ।

- एतेषां रूपाणि शतृ/शानच् प्रत्ययान्तशब्दवत् एव भवन्ति ।

स्य + शतृँ , स्य + शानच् - उदाहरणानि

- खग: आकाशे **डयिष्यमाण:** भविष्यति ।
- कंसम् **हनिष्यन्तम्** कृष्णम् अहं द्रक्ष्यामि ।
- कलियुगे **भविष्यता** कल्किना दुष्टा: मर्दयिष्यन्ते ।
- **विजेष्यमाणाय** विष्णवे नम: ।
- **वर्धिष्यमाणात्** अस्मात् वृक्षात् फलानि न चेतव्यानि ।
- वनं **गमिष्यन्त्या:** सीताया: जनै: पूजा कृता ।
- विश्वरूपं **ईक्षिष्यमाणे** अर्जुने आरम्भे मोह: जात: ।

(16) यक् + शानच् (कर्मणिशानच्)

- **कर्मण: विशेषणम्** अस्मिन् अर्थे **वर्तमानकालं** दर्शयितुम् **सर्वेभ्य: धातुभ्य: कर्मणि** / **भावे प्रयोगे** यक् + **शानच्-प्रत्यय: भवति ।**
  - रामेण पाठ: **पठ्यते** = रामेण पाठ: **पठ्यमान:** अस्ति ।
- रूपनिर्मिते: सामान्यनियम: - धातो: कर्मणिप्रयोगस्य लट्-लकारस्य **प्रथमपुरुष-एकवचनस्य** रूपं कृत्वा "ते" इत्यस्य स्थाने "मान" इति स्थापयतु ।

  पठ् → पठ्य**ते** → पठ्य**मान** । कृ → क्रिय**ते** → क्रिय**माण** ।

- एते शब्दा: **पुँल्लिङ्गे** राम-शब्दवत्, **स्त्रीलिङ्गे** रमा-शब्दवत्, **नपुँसकलिङ्गे** फल-शब्दवत् चलन्ति ।

यक् + शानच् - उदाहरणानि

बाल: पाठं पठति ।
= बालेन पाठ: पठ्यते ।
= बालेन पाठ: **पठ्यमान:** अस्ति ।

राम: यम् ग्रन्थं लिखति, तम् अहम् पठामि ।
= रामेण य: ग्रन्थ: लिख्यते, तम् अहम् पठामि ।
= रामेण य: ग्रन्थ: लिख्यमान: अस्ति, तम् अहम् पठामि ।
= रामेण **लिख्यमानं** ग्रन्थम् अहम् पठामि ।

सीता यत् फलं खादति तस्मिन् बीजा: न सन्ति ।
= सीतया यत् फलं खाद्यते तस्मिन् बीजा: न सन्ति ।
= सीतया यत् फलं खाद्यमानम् अस्ति तस्मिन् बीजा: न सन्ति ।
= सीतया **खाद्यमाने** फले बीजा: न सन्ति ।

वृक्ष: वर्धते ।
= वृक्षेण वर्ध्यते ।
= वृक्षेण **वर्ध्यमानम्** अस्ति ।

कृष्ण: यां गीतां भाषते तस्यै नम: ।
= कृष्णेन या गीता भाष्यते तस्यै नम: ।
= कृष्णेन या गीता भाष्यमाणा अस्ति तस्यै नम: ।
= कृष्णेन **भाष्यमाणायै** गीतायै नम: ।

बालिका हसति ।
= बालिकया हस्यते ।
= बालिकया **हस्यमानम्** अस्ति ।

कृत्-प्रत्ययाः - उदाहरणसंक्षेपः - पच् (सकर्मक, अनिट्, उभयपदी)

ण्वुल्	पाचक	पाचकः पचति ।
तृच्	पक्तृ	पक्ता पचति ।
तव्यत्	पक्तव्य	मया रोटिका पक्तव्या ।
अनीयर्	पचनीय	मया पचनीयम् ।
क्त्वा	पक्त्वा	पक्त्वा खादामि ।
ल्यप्	अनुपच्य	अनुपच्य खादामि ।
तुमुँन्	पक्तुम्	पक्तुम् इच्छामि ।
ल्युट्	पचन	पचनं करोमि ।

क्तवतुँ	पक्ववत्	त्वं किं पक्ववान् ?
कर्मणि/भावे क्त	पक्व	त्वया किं पक्वम् ?
कर्तरि क्त	-	-
शतृँ	पचत्	सा पचन्ती अस्ति ।
शानच्	पचमान	सः पचमानः अस्ति ।
स्य + शतृँ	पक्ष्यत्	पक्ष्यन्तं द्रक्ष्यामि ।
स्य + शानच्	पक्ष्यमाण	पक्ष्यमाणं द्रक्ष्यामि ।
यक् + शानच्	पच्यमान	रोटिका पच्यमाना अस्ति ।

केचन अन्ये कृत्-प्रत्यया: - संक्षेप:

प्रत्यय:	अर्थ:	उदाहरणम्
यत्	कर्मण: विशेषणम् / क्रियाया: भाव:	ज्ञा + यत् → ज्ञेय । मया वेदा: ज्ञेया: ।
ण्यत्		नट् + ण्यत् → नाट्य । अहम् नाट्यं कृतवान् ।
घञ्	क्रियाया: भाव:	त्यज् + घञ् → त्याग । अहं त्यागं करोमि ।
क्तिन्	क्रियाया: स्त्रीलिङ्गे भाव:	स्था + क्तिन् → स्थिति । कथमस्ति स्थिति:?
णमुल्	"क्त्वा" प्रत्ययस्य अर्थे, पौन:पुन्ये	स्मृ + णमुल् → स्मारम् । स्मारम् स्मारम् प्रणमति ।
अण्	कर्त्रर्थे, कर्मणि उपपदे	कृ + अण् → कार । कुम्भकारं पश्यामि ।
अच्	कर्त्रर्थे	पच् + अच् → पच । य: पचति स: पच: ।

अभ्यासः

प्रश्नः - निम्नलिखितेषु गीताश्लोकेषु स्थितानां कृदन्तानां परिचयः दीयताम् ।

1. दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यम् उपसङ्गम्य राजा वचनम् अब्रवीत् ॥ [1.2]

2. अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः । अनिच्छन् अपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ [3.36]

3. युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ [5.12]

4. न मां दृष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ [7.15]

5. उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढाः नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ [15.10]

समर्पणम्

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

सर्वे भवन्तु सुखिनः
सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
मा कश्चित् दुःखभाक् भवेत् ॥